* * *

Мінецца дзяцінства, настане суровае ваеннае юнацтва. Янка Брыль салдатам польскай арміі трапіць у нямецкі палон, зробіць некалькі спроб уцячы, адна будзе ўдалай. Ён зноў апынецца ў роднай хаце і возьмецца за пяро. Янку Брыля моцна пацягне ў шчаслівую пару — у дзяцінства. Пісьменнік пачне аповесць пра маленства сваіх аднагодкаў. Аднак працу над кніжкай давядзецца спыніць. Трэба будзе ўзяць у рукі аўтамат, каб бараніць Айчыну ад карычневай чумы фашызму. Янка Брыль стане партызанам. Закончыцца вайна, сплыве дзесяць мірных гадоў, і толькі тады чытач пазнаёміцца з кніжкай пісьменніка пра «мілага сябра маленства», якую пачаў пісаць у вайну. Янка Брыль назаве гэтую кнігу «Сірочы хлеб» *(В. Ляшук)*.

1. Дзе і ў якіх умовах прайшло дзяцінства і юнацтва Янкі Брыля?
2. Якую ролю ў жыцці Янкі Брыля адыграла кніга?
3. Раскажыце, як была напісана аповесць «Сірочы хлеб». Які жыццёвы матэрыял лёг у яе аснову?

СІРОЧЫ ХЛЕБ

(Скарочана)

I

...Данік, як і кожны з малых, меў не адну, а некалькі мянушак — то Сівы, то Гусак, то Манька... Сівым яго празвалі за валасы, асабліва светлыя ўлетку, калі яны выгаралі на сонцы. Гусаком — таму, што калісьці, яшчэ пазалетась увосень, хлопцу нагнаў страху стары Міронаў гусак, Манькай у іхняй вёсцы называюць левую руку, а Данік хацеў чамусьці быць ляўшою і ўсё страшыў, крычаў: «Вось як дам табе з манькі!..» На кожную з гэтых мянушак можна было адказаць любому з сяброў таксама мянушкай, а то і пабіцца. Зрэшты, не ўсе мянушкі аднолькава прыжываюцца. З трох першых мянушак, з якімі Данік уступаў у жыццё, да хлопца прыліпла толькі адна — Сівы, і за яе Данік амаль не злаваўся.

Была, аднак, яшчэ і чацвёртая мянушка... Жабраком[1] называлі яго толькі Палуянавы хлопцы, Шурка і Павел. І сам стары Палуян не раз крычаў цераз плот на Данікаву маці: «Жабрачка

[1] Жабра́к — бядняк, які жыў з міласціны.

ты! Я цябе з адной кішэні магу купіць з усёй тваёй паршывай гаспадаркай!..»

У Палуяна — многа поля і кожны год служыць парабак, а ў Зосі, Данікавай мамы, нават каня свайго няма. Да таго ж яшчэ Зося — удава, а Марка Палуян — начальнік на ўсю Галынку — солтыс[1].

— Не чапайся ты з імі, няхай іх,— вучыла Зося свайго хлопца.— Не чапай, у іх бацька.

Данік быў сірата. Бацьку яго забілі на вайне з польскімі панамі, у дваццатым годзе. Хлопчык яшчэ зусім няшмат разумеў у тым, хто такія паны і чаму яго тата не хацеў іх пусціць сюды, у Заходнюю Беларусь. Данік ведаў адно — тата быў вельмі вясёлы і добры. Нібы праз сон успамінаецца,— у шэрым шынялі, з чырвонай зоркай на шапцы, тата казытаўся вусамі і рагатаў, падкідаючы Даніка на руках... Мама кажа, што бацька, калі наша армія гнала паноў на захад, толькі «вады напіцца» забег. Пайшоў, а назад не вярнуўся... Не вярнуўся дадому і татаў брат, дзядзька Пятрусь. Ды ён жывы,— недзе за граніцай, у Савецкім Саюзе. Ёсць у Даніка і другі дзядзька, мамін старэйшы брат, але ён — у суседняй вёсцы Мікулічах, і яму не заўсёды паскардзішся,— трэба абараняцца самому.

Неяк на пашы солтысаў Шурка першы палез да Сівага,— перабраў усе яго мянушкі, а ўжо калі дайшоў да апошняй, Данік не вытрымаў і сцебануў салтысёнка пугай. Шурка разроўся і пабег ад свіней да чарады кароў, дзе быў іх Павел. Той, ужо здаровы бэйбус, заўсёды біўся кіем па галаве. Убачыўшы, што ад кароў бягуць абодва Палуянчыкі, Данік пабег у вёску. Яны яго, можа, і не дагналі б, але Павел папаў яму сухой грудкай у патыліцу, і Данік заплакаў. Быццам адразу зразумеў, што ворагі — вось-вось, мама яшчэ не чуе яго, а самому ўжо забівае дух...

Каля Мікітавых гулялі, бо гэта было ў нядзелю.

— Ага яго! — крыкнуў на Даніка здаравенны Сымонішын Васіль і затупаў «на страх» вялізнымі ботамі. Рагочучы, ён злавіў хлопчыка, і, пакуль малы вырываўся, старэйшы салтысёнак, Павел, падбег і трэснуў яму кіем па галаве.

— Прыдурак ты! — загрымеў на Васіля другі дзяцюк, Мікола Кужалевіч. Меншы і маладзейшы за Васіля, Мікола штурхануў гэтага здаравілу ў грудзі і замахнуўся: — Табе б вось самому па

[1] Солтыс — сельскі стараста ў Заходняй Беларусі.

скіўцах! Каму ты памагаеш, асталоп?! А ты, кулацкая[1] гніда! Вось я табе!..

Павел і так ужо адышоўся, а цяпер — пабег, агрызаючыся, да хаты.

Мікола адвёў Даніка пад плот і пасадзіў на траве.

— Нічога. Ты, брат, не плач,— гаварыў ён прыгнуўшыся.— Вырасцеш — мы ім пакажам. Твой бацька быў герой, і ты не плач.

Дужай мужчынскай рукою, якой так даўно не было на светлай галаве Даніка, Мікола правёў па «сівых» валасах малога, намацаў гуз ад кія і, заплюшчыўшы вочы, праз зубы ціха вылаяўся.

— Пайдзі да студні...— пачаў ён і нечакана змоўк.

Сівы глядзеў яму ў вочы вялікімі поўнымі слёз вачыма.

— Пайдзі да студні, выцягні вады і прымачы...

— Грай польку! — пачулася за спіной у Міколы. Гэта быў голас таго ж Васіля.

Мікола пакінуў хлопца каля плота і вярнуўся ў круг.

— Грай, Сцяпан,— сказаў ён гарманісту,— ды толькі не для яго. Дурня трэба, хлопцы, правучыць.

— Правільна, Мікола! Байкот[2] яму сёння! — пачуліся галасы.— Не ідзіце з ім гуляць, дзяўчаты! Не бойцеся, не зачэпіць!

— Ды што вы, хлопцы! — апраўдваўся Васіль.— Няўжо вы думаеце, што я хацеў, каб ён яго ўдарыў? І не думаў, каб мне вось з гэтага месца не сысці!

— І не сыходзь,— сказаў Мікола,— пастой ды падумай, чаго табе трэба хацець, чаго — не.

Данік не пайшоў да студні. Ён толькі стаў каля плота і пазіраў на Міколу — ужо з захапленнем у заплаканых вачах.

Маме нехта наказаў, і вось яна прыбегла. Ужо іграў гармонік, і моладзь гуляла польку, з тупатам уздымаючы пыл. Данік ужо не плакаў, а яна ўзяла яго, як малога, на рукі і, хоць ніхто не чуў яе, спачатку люта кляла Палуянаў, а потым да хлопца:

— Ціха ты, ціха, сынок. Не чапай ты іх, я ж гаварыла, няхай іх свая кашуля не чапае. Ціха...

І ён заплакаў зноў,— усё ж такі дзіця.

Назаўтра ўранку, яшчэ раса пяклася холадам, Сівы ўжо ехаў верхам на парсюку — зноў на балота. Падганяў Белага парэпанымі пяткамі пад бакі і зноў смяяўся.

---

[1] Кула́к — багаты селянін, які трымаў беднякоў, што працавалі на яго.

[2] Байкот — тут: адмова танцаваць і размаўляць.

2

Свайго поля было ў іх няшмат: для такой жняі, як Данікава мама, няма дзе і разгарнуцца. Зося хадзіла ў зажон[1]. Жала чужое, думала пра сваё... А пад восень зрабіла тое, пра што думала,— купіла свайму хлопцу боцікі. Першыя ад роду.

Прынесла іх увечары з мястэчка — чорненькія, бліскучыя, з чырвонымі падэшвамі. І абцасы, і ранты блішчаць, бо насмолены!.. Выйшла, праўда, няладна: бот да бота былі прычэплены дратвай, і са спеху Данік не дратву парваў, а прарваў у адной халяве дзірачку. Мамінага «чымборыка»[2] на гэты раз Сівы нават і не пачуў.

Усю ноч не далі яму заснуць гэтыя новыя боты. Яны віселі, як спакуса, на жэрдцы над палком, на якім хлопец спаў, і, каб не дзірачка ў халяве, гэтак добра было б думаць, што ён ужо вырас вялікі, што ўжо вельмі хутка, праз тры толькі дні, ён пойдзе ў першы клас!

Школа стаяла наводшыбе ад вёскі, на ўзгорку. Сама старая і ў акружэнні старых бяроз, што засланялі яе ад зімовых вятроў. Заманілі Даніка і гэтыя высокія бярозы, і прыгожыя дарожкі вакол школы. Не раз вясною ён глядзеў, як дзеці, што ўжо вучыліся, праскрабалі гэтыя дарожкі ў мураве, пасыпалі іх жвірам і абсаджвалі касачамі. А ўсярэдзіну школы, дзе вучацца, так дагэтуль яму і не ўдалося прабрацца.

Настаўнік, яго ў вёсцы называлі пан Цаба, Даніку не вельмі падабаўся.

Неяк улетку яны, пастушкі, спаткалі яго на пашы. Ішоў ён з-пад рэчкі з трыма вудамі, са збанком і з нейкай торбай за плячыма. Школьнікі, а з імі і меншыя хлопцы паскідалі шапкі і, адзін перад адным, як гусі, загаманілі: «Дзень добры! Дзень добры!..» Спыталіся нават, ці хутка ўжо ў школу.

— Яшчэ будзе тры нядзелькі ды тады ў чвартэк[3],— сказаў настаўнік.

Потым пан Цаба паглядзеў на Даніка і спытаўся па-беларуску:

— А чый гэта такі Іванка, га?

— Ён не Іванка, ён Данік,— адказалі старэйшыя хлопцы.— Ён Зосін, а прозвішча іхняе Малец. У яго толькі маці, ён сірата.

— Дык, значыцца, ты — пан Даніла Малец,— засмяяўся настаўнік.— Ты таксама прыйдзеш вучыцца. Ходзь ту, не буй

---

[1] Хадзіць у зажон — наймацца на працу жаць жыта.

[2] Чымборык — тут: матуз, завязка ад фартушка.

[3] Чва́ртэк — чацвер.

сен[1].— Ён узяў хлопца за плячук і падцягнуў бліжэй да сябе.— А які ж ты, пане Малец, сівы, мурзаты, нястрыжаны!..

Пастушкі засмяяліся.

— Ну, дык хочаш вучыцца?

Адказаць настаўніку трэба, ды і ў школу хочацца, і хлопец цераз сілу выціснуў:

— Ыгы.

— Не ыгы, а хачу. А рыбу вудзіш?

— Хачу.

Дзеці зноў засмяяліся. А чаго? І пэўна ж, хочацца з вудай на рэчку, але рэчка далёка за пашай, на лузе, і не заўсёды можна туды пайсці.

У руцэ пана Цабы пагойдваўся жоўты збанок, падвязаны за шыйку вяровачкай. Сівы цікнуў у яго раз, другі раз і, нічога не ўбачыўшы, спытаўся:

— Што там?

— Рыба,— адказаў настаўнік.— Не пашанцавала мне сёння, пане Даніла Малец, аднаго толькі акунька ашукаў.

— А чаму ж у торбе поўна?

— У торбе? Там сон руўнеж рыбы[2].

— А вы ж кажаце — толькі адну злавілі.

— Ну адну. А гэтыя купіў.

— Дзе купілі?

— Дзе? У склепе, ктуры называ сен Немэн[3]. Ха, ха, ха!.. Не, злавіў усе, пане Малец, толькі адну нясу жывую.

— А чаму вы ілжаце?

— А што, ты ніколі не ілжэш?

— Ыгы.

— Бачыў ты яго — ыгы. Ну, што ж, пане Малец, я табе за гэта ксёнжку дам, калі прыйдзеш у школу. З цацкамі.

На развітанне хлопцы зноў паздымалі шапкі і, адзін перад адным, загаманілі: «До відзэння! До відзэння!..» А Данік стаяў разгублены, не ведаючы — верыць ці не верыць?.. І неяк прыкра было, невядома чаму...

---

[1] Ідзі сюды, не бойся.

[2] Там ёсць таксама рыбы.

[3] У краме, якая называецца Нёман.

3

Пан Цаба не ашукаў,— як толькі Данік прыйшоў у школу, ён даў і яму кніжку з цацкамі і неяк смешна назваў яе — «элемэнтаж»[1].

Літары даліся хлопцу няцяжка. Толькі з дзвюма з іх Данік, як і ўсе іншыя навічкі, меў многа клопату. Нейкае «а з хвосцікам» і «э з хвосцікам»; першае трэба вымаўляць, як «не то а, не то он», а другое — «не то э, не то эн»... Так муштраваў іх настаўнік. І вымаўляць удавалася толькі яму. Малыя неўзабаве вырашылі, што тут уся справа ў носе — які ў каго нос. У пана Цабы нос быў доўгі, чырвоны, і настаўнік гугніў у яго неяк вельмі ж адмыслова. А ў іх яно так не выходзіла гладка — ні «он», ні «эн»...

Пасля пачалі складаць з літар словы: «ма-ма», «та-та», «А-не-ля»... Мама і тата — таксама як і ў нас. Анеля — гэта імя дзяўчынкі. Такой дзяўчынкі ва ўсёй Галынцы не было, і таму Данік назваў Анеляй іхнюю пярэстую, вельмі ж пацешную цялушку.

Неяк зімой, прыйшоўшы са школы, Данік адразу ўзяўся за ўрокі, як ён рабіў цяпер, ужо не пасучы, заўсёды. Мамы не было дома. Ён сам дастаў з печы капусту, з паліцы — хлеб, пад'еў, прыбраў са стала і разгарнуў «элемэнтаж». Пачаў чытаць вершык, які трэба было вывучыць на памяць. У вершыку польскі хлопец Янэк хваліўся сваёй маме, што ён наловіць многа рыбы. А потым:

Ловіл Янэк до полудня,
Маёнц пружнон храпкэн...[2]

На гэтай «храпкэн» Сівы і засеў. Што гэта за «храпка»? Думаў, думаў — дарэмна. Успамінаў, успамінаў... Не, настаўнік не гаварыў ім нічога пра гэтае слова. У мамы не спытаешся: яна пайшла з кудзеляй. Ды, зрэшты, колькі ў яе ні пытайся, толькі і будзе адказу: «А Багі яго ведаюць! Адчапіся. Што я табе — пані ці настаўніца? Бабуля твая, нябожчыца, пакаёўкай у пана была: тая табе адказала б!..»

Раптам Данік успомніў, у каго сёння маці з кудзеляй, і ўсё яму стала ясна. Ну, калі не адразу цяпер, дык хутка будзе ясна,— вось толькі ён пойдзе туды, да Кужалевічаў, ды пакажа гэтую «храпкэн» сябру свайму — Міколу.

Мікола — сябар Даніку? Вялікі дружыць з малым?.. А што ж тут дзіўнага? Пасябравалі яны... Хто яго ведае калі — ці тады, летась вясною, як Мікола абараніў яго ад салтысёнка, ці тады, як і Данік дапамог Міколу? Відаць, і тады, і тады.

---

[1] Буквар.

[2] Вудзіў Янэк да паўдня,
Маючы дарэмную ахвоту...

Месяцы тры таму назад, увосень, хлопчык бег з пашы дахаты. Іван Цярэшкавых, з якім ён «пускаўся ў школу», прыйшоў з першай змены і пусціў Даніка на другую. Сівы спяшаўся, трусіў подбегам, а тут, з загуменнай дарогі, што за капуснікамі, нехта гукнуў яго:

— Данік! — і памахаў рукою.

Ён пазнаў, хто яго кліча, і пабег па капусце туды.

Пачаўшы ад дарогі новую баразну, Мікола сядзеў на плузе і курыў.

— Вось што, браце Даніла,— сказаў ён.— Дар за дар, а дарма нічога. Я цябе выручыў, і ты мяне выруч. Збегай ты да нас у адрынку[1], дзе я сплю... Глядзі толькі, каб маці мая не ўбачыла. І вазьмі ты там, у кутку каля дзвярэй, адну штуку. Схавай толькі, каб ніхто не бачыў...

Данік пабег. Зайшоў у двор да Кужалевічаў з загумення[2]. Азіраючыся, адчыніў адрынку і ўбачыў у кутку каля дзвярэй стары бязмен[3] з булавешкай, але без кручка, на якім падвешваюць тое, што важаць. Больш нічога ў кутку не было. Значыцца — трэба ўзяць гэта. Хлопчык схаваў бязмен пад кашулю, высунуў галаву з дзвярэй на двор, азірнуўся ва ўсе бакі і, колькі духу, памчаўся па сцежцы на загуменне, а там — па дарозе да Міколы.

— Ну, вось,— усміхнуўся яго абаронца.— Давай сюды. Гэта, брат, тая самая булава[4], з якой яшчэ асілак Машэка[5] ваяваў з панамі. І я тут гэтай штукай не каня паганяцьму. Яму ўжо і булава не паможа...

Хлопчык глядзеў то на аратага, то на худога, як драч, каня, то зноў на аратага... Той самы Мікола — добры, вясёлы, чубаты дзяцюк, якога ён бачыў і босага, і ў лапцях, і ў ботах,— здаўся цяпер малому такім здаравенным і страшным з гэтай сваёй булавою... Страшным, вядома, для тых, хто не сябруе з Міколам, як Данік.

— З-пад кашулі ідзі пад кашулю,— усміхнуўся Мікола, затыкаючы бязмен за пояс.— А ты, браце Даніла, толькі маўчы пра гэта. Я не разбойнік. Я толькі тут успомніў пра гэты бязмен. Там,

---

[1] Адры́на — гаспадарчая пабудова, дзе захоўваліся сена, салома, інвентар.

[2] Загуме́нне — месца за гумнамі.

[3] Бязме́н — рычажныя або спружынныя вагі.

[4] Булава́ — дубінка з патаўшчэннем на канцы ў выглядзе шара, васьмігранніка, якая служыла даўней зброяй, паліца.

[5] Асілак Машэка — вобраз з народнай легенды, які выкарыстаў Я. Купала ў паэме «Магіла льва».

за гарою,— ён паказаў рукой на ўзгорак, за якім цягнулася вузкая, недаараная паласа,— там чакаюць мяне. Макар Палуян захацеў надаваць жабраку Кужалевічу. Адзін пан солтыс баіцца, дык брата паклікаў. Таго, што ў прымах жыве[1], у Мікулічах. Між сабою, кулаччо, грызуцца, а на нашага брата — разам. Сядзяць там недзе ды пакурваюць, чакаюць... Нічога, пакажу ім бязмен — не палезуць. Ну, ты ідзі, брат, бо ў школу спознішся. Гэй, гняды, пацягнулі!..

У школу Данік спазніўся. Пан Цаба паставіў яго ў куток на калені. Гледзячы на сцяну, пакалупаную ў гэтым месцы пазногцямі і пакрэмзаную алоўкамі яго папярэднікаў, Сівы думаў пра тое, што цяпер там, за гарою. Там, дзе два Палуяны сустрэлі Міколу. Эх, вось дзе, мусіць, бамберыць недзе па іх спінах булава! Гэта ім не да мяне ды не да мамы мае чапляцца!.. Гэта ж ім не хто-небудзь — Мікола!..

Такі сябар можа і ведае ўсё. Ён і пра «храпку» гэтую скажа. Данік хуценька апрануўся і пабег да Кужалевічаў.

Аднак і Мікола не змог яму нічога адказаць. Паклаўшы на лаву свой малаток і бот (Мікола яшчэ і шавец!), ён узяў Данікаў «элемэнтаж» і пачаў думаць уголас:

— Конская мыза — храпа. Калі гразь замерзне нагалік, без снегу,— таксама гаворым храпа... Але гэтая «храпка» тут, брат, не падыходзіць... А ў што ты, калі рыбу вудзіш, угортваеш сваіх печкуроў? У анучку. Можа, яна і па-польску трапка, га?

Сівы шмаргануў носам і на момант задумаўся. У іх толькі Іван Цярэшкавых рыбу ў анучку ўгортвае. Але ў яго і плоткі бываюць, і акуні.

Данік рабіў інакш. Ён выпіваў з бутэлькі малако, а тады, як толькі зловіць рыбку,— туды яе, у бутэльку. Аднаго за адным упіхваў цераз рыльца слізкіх, халаднаватых печкуроў, часта мяняў ім ваду, а яны ўсё чамусьці пазяхалі. Сыпаў ім крошкі хлеба, і, здавалася, рыбкі ядуць... Жуюць, жуюць — пакуль, нарэшце, не падохнуць...

— Ды не, дзядзька Мікола,— сказаў ён,— храпка — гэта неануча. Анучка па-панску — шматка. Мы ёю ў школе дошку выціраем...

— Ну, дык я, брат, не ведаю. Я, брат, у іхнюю школу і дня нават не хадзіў.

— А што ж настаўнік? — азвалася з-за прасніцы Данікава мама.— Што ж яму — толькі грошыкі аграбаць?

---

[1] Жыць у при́мах — жыць пасля жаніцьбы ў сям'і жонкі.

Стары Кужалевіч, дзядзька Рыгор, ляжаў на печы, лапцямі на хату. Здавалася — спіць, адно ж паварушыўся і кажа:

— А пакіньце вы з гэтым настаўнікам! Які ён паляк! Ён жа з Бярозаўкі. Ведаю я і бацьку яго, і самога. З багатай хаты, нічога не скажаш. У Нясвіжы вучыўся, па-руску. А цяпер вось у панскую скуру палез. Ужо, бачыш, і паню сабе падхапіў, ажаніўся. Сястра, кажуць, нейкага паліцыянта. Угрунтаваўся добра. А нашага брата, калі каторы і вучоны, настаўнікам, нябось, не паставяць. Ды не кожны і захоча, як гэты Цаба. Храпка, шмапка... Калецтва адно! Хутчэй бы на іх які парадак рабіўся. То пан паліцэйскі, то пан сакнестратар[1], то пан які-небудзь Цаба — усе на нашу мужыцкую шыю...

Данік глядзеў на Міколу. Сябар яго ўстаў, падышоў да паліцы і зняў з яе нейкую кнігу.

— Гэта Купала,— сказаў ён.— Той самы, што і пра Машэку напісаў. Памятаеш? — падмаргнуў ён Даніку.

— Ыгы,— таксама па-змоўніцку ўсміхнуўся Сівы, успомніўшы пра бязмен.

— І пра мяне ён напісаў,— гартаў кнігу Мікола.— Глядзі вось, верш «Я шавец-маладзец». І пра цябе напісаў. Пра цябе і пра маму тваю. Вось паглядзім. Ага! Ну, слухай.

Гэта была размова беднай маці-сялянкі з хлопцам сваім, які пасвіў чужыя каровы.

У хлопца было тое, чаго ў Даніка ніколі не будзе,— бацька і браты. Было і тое, чаго ў Даніка яшчэ няма,— служба ў чужых людзей... Было, аднак, і галоўнае, што радніла Сівага з тым пастушком,— горкая доля.

Мікола чытаў, стоячы сярод хаты:

— Як у служкі сходзяць леты —
У пастуха,
Пытай, маці, птушкі гэтай —
Канюха.
Запытайся гэтай хмары —
Гэтых слёз;
Гэтай кветкі на папары —
Гэтых лоз;
Гэтай грушы сярод поля
І балот:
Яны ўсе аб маёй долі
Вядуць шчот.

Ну, і галоўнае, што ты, браце Даніла, запамятай назаўсёды:

Не плач, маці, і не злуйся
На жыццё,
Як я ў сілачку ўбяруся,
Змагу ўсё.

---

[1] Секвестра́тар — падатковы чыноўнік, які адбірае маёмасць за няўнесеныя падаткі.

Вось так, брат, і запісана. Зразумела?

У адказ Данік змог вымавіць толькі сваё «ыгы». За яго адказала маці.

— Як жа хораша, Божачка,— уздыхнула яна.— Чула, Алена, га? — спытала ў Міколавай маці, якая таксама не прала, а слухала.

— Ну, што, Данік,— сказаў Мікола,— хочаш вось так навучыцца чытаць?

— Ыгы!

— Калі «ыгы», дык ідзі цяпер і вучы сваю храпку, а ўвечары прыходзь.

І вось быў вечар, у які яшчэ адзін заходнебеларускі пастушок з мужыцкай прагнасцю на ўсё жыццё запамінаў трыццаць дзве літары ўжо не чужое граматы. І была пасля вечара ноч, у якую ў старой, занесенай снегам хаціне доўга не мог заснуць маленькі чалавек.

4

...Данік ужо ў трэцім класе. Першыя школьныя радасці даўно прайшлі. Праўда, вучыцца «па-панску» з кожным годам як быццам лягчэй. Ужо і сам пан Цаба гаворыць з імі толькі па-польску. Вось і цяпер ён тлумачыць ім нешта, але Сівы не чуе, бо задумаўся.

Ад невясёлых думак ён абмакнуў у чарніла тупы канец алоўка і напісаў на парце: Д. Малец. Па-беларуску, вядома. Настаўнік заўважыў гэта і паставіў «грамацея» ў куток.

Малец думае пра настаўніка. «Панскі падліза»,— кажуць у вёсцы пра Цабу.

Пакуль Данік так думаў, стоячы на каленях, гасцінцам з мястэчка брыла па адліжным снезе Акуліна. У старых салдацкіх валёнках, засопшыся, яна несла з пошты вялікі пакунак. Вось яна мільганула ў акне... у другім...

— Кніжкі! Кніжкі нясе! — загаманілі дзеці.

Акуліна ўнесла пакунак, напусціла з двара холаду, навалакла шлапакамі снегу.

— Ух, панок! — уздыхнула яна, папраўляючы хустку.— Хай іх нечага ліха! Наце вам і запіску яшчэ.

— А ты не лайся, дурніца. Ідзь прэч!

Акуліна згорбілася і пайшла.

— Ну, вось,— сказаў настаўнік.— Вось вам і тое, чаго так хацелася вашым бацькам. Тутай сон белоруске элементажэ «Зорка». Хто з вас умее ўжо чытаць па іх?

Данік азірнуўся. Ды і азірацца не трэба,— і так чуваць, як загаманіў, узняў рукі ўвесь клас:

— Я! Я! І я!..

— Праве ўшысцы,— загугніў пан Цаба.— Ну, што ж, пшынаймней, не тшэба мне будзе лішне заўрацаць[1] сабе галаву.

Ён памаўчаў.

— А хто ж вас навучыў? — спытаўся.

Аказалася — каго бацька, каго нават маці, каго — старэйшы брат, а трох — Яна Бусліка, Уладзімежа Чарадоўлу і Шымона Мамоньчыка, як называў іх настаўнік,— навучыў Данель Малец.

— Ты? — спытаўся пан Цаба.— Ану, устань!

Данік устаў і павярнуўся да класа.

— А хто цябе навучыў? Ну, чаго ты ўнурыўся?

Сівы маўчаў, толькі глядзеў на пана спадылба.

— Не повеш? — зноў па-польску спытаўся пан Цаба.— Не повеш? Мысліш, я сам не вем? Ідзь зноў да свэго конта![2]...

Данік павярнуўся і, па прывычцы, стаў на калені.

Ён не сказаў, не назваў свайго сапраўднага настаўніка. І не скажа. Не пану аб гэтым казаць!..

Чатыры месяцы прайшло з таго дня, калі ў іхняй Галынцы, як і ва ўсіх навакольных вёсках, быў сход, на якім сяляне дамагаліся ад паноў школы на роднай беларускай мове.

У тую нядзелю ў школе было паўнютка людзей. За сталом сядзеў пан Цаба, яшчэ два нейкія паны з мястэчка і пан паліцыянт. Не хто-небудзь іншы, а ён, Данікаў друг Мікола Кужалевіч, паказваў панам вялікі, складзены ўдвая ліст паперы. На гэтым лісце было напісана тое, што называецца незвычайным і вельмі ж, мусіць, моцным словам — **ПРАТЭСТ.**

— Мы, сяляне вёскі Галынка,— чытаў Мікола,— заяўляем пратэст супраць таго, каб нашы дзеці вучыліся не на роднай мове, і патрабуем адкрыць у нас беларускую школу...

Данік ведаў — не хто-небудзь іншы, а ён, Мікола, пісаў гэты пратэст. А падпісала яго ўся вёска — з канца ў канец. Нават і солтыс, Марка Палуян, падпісаў. Маўчаў, чакаў, а ўсё ж такі падпісаўся. Увесь вялікі ліст спісалі, хто алоўкам, хто чарнілам, хто прозвішча паставіў, а хто крыжыкі. Недзе там, каля самага пачатку, стаяць і маміны крывыя тры крыжы. Пад імі — рукою Міколы — напісана: За непісьменную, па яе просьбе, падпісаўся, а яшчэ ніжэй — рукою Даніка — Д. Малец.

---

[1] Праве ўшысцы — амаль усе, пшынаймней — прынамсі, заўрацаць — марочыць.

[2] Не скажаш? Думаеш, я сам не ведаю? Ідзі зноў у свой куток!

На сход, у школу, малых не пусцілі. Нават ад вокнаў Цаба адганяў. Вокны былі адчынены, і ўсё чуваць было здалёк. Зрэшты, Данік схаваўся за бярозай перад акном і самае важнае бачыў.

— Не трэба нам панская школа. Яна не маці для нашых дзяцей, а мачыха. Ды і мачыхі бываюць куды лепшыя! Не трэба нам і настаўнік, што за аб'едкі з панскага стала запрадаўся панам з душою! Не хочам мы і парадкаў такіх, калі на нашага брата глядзяць, як на быдла, калі кожны цябе папіхае нагою, нібы свіную ражку[1]!.. Мы заяўляем пратэст!..

Так гаварыў тады Мікола. Так гаварылі і другія хлопцы і мужчыны.

Паны маўчалі. Цаба сядзеў чырвоны, як бурак, і толькі соп у сваю дзюбу. І паліцэйскі маўчаў, аберуч трымаючыся за стрэльбу, сціснутую каленьмі.

Нешта праз месяц Міколу забралі. Той самы паліцыянт, а з ім яшчэ адзін гналі яго па вёсцы ўранні, калі малыя ішлі ў школу. І нельга было, вядома, падбегчы да сябра, шапнуць: «Можа, прынесці табе тое, Мікола, што стаіць у вашай адрыне ў кутку каля дзвярэй? Я пабягу...» Нельга было сказаць, бо паліцэйскія адганялі іх, адзін нават крыкнуў:

— Большэвіцкэ шчэнента! Прэч! І вам до вензеня захцяло сен[2]?..

Данік, разам з іншымі хлопцамі, ішоў за імі воддаль, там, дзе ішла, галосячы, цётка Алена, Міколава маці.

Цяпер, стоячы ў кутку на каленях, Данік то думае, то нават шэпча:

— Панскі падліза... Запрадаўся з душой... І Міколу прадаў...

Гэта — пра Цабу. Так гаварыла ўся вёска.

5

Сонца, мароз і вецер. Эх, завірыў, разгуляўся!.. Так і скрабе па хрупкім снезе, так і падвільвае белымі вужакамі снежнага пылу. Гоніць яго па полі, цераз гасцінец, зноў па полі, па хмызняках і — пад саменькі лес. А сонца такое, што не зірнеш на снег!..

Ад сонца Даніку не цёпла — цёпла ад бацькавага салдацкага башлыка, ад вялікага, з чужых плячэй, паўкажушка, ад хады па

---

[1] Ражка — драўляная круглая пасудзіна з ручкамі, у якой замешвалі корм свінням.

[2] Бальшавіцкія шчаняты! Прэч! І вам у турму захацелася?

глыбокай сцежцы, ён дрэпае ззаду за мамай і глядзіць на пяткі яе лапцей. Мама шырока ступае, спяшаецца за дзядзькам Кастусём і з-пад вялікай хусткі-канаплянкі глядзіць на дзядзькавы боты.

...Дзядзька Кастусь, мамін старэйшы брат, прыйшоў да іх сёння з Мікуліч. І думае ён цяпер пра тое, як гэта раптам, знячэўку, пашанцавала ягонай сястры. Дзевер яе, брат Данікавага бацькі Пятрусь Малец, прыслаў ім грошай. З Мінска ажно, з-за граніцы. Там ён недзе жыве, відаць, як чалавек, бо — дайце раду! — адразу гэтулькі грошай прыслаў... Калі перавесці на золата гэтыя савецкія чырвонцы, дык будзе іх цэлых трыццаць рублёў — мікалаеўскім золатам. Ну, а на панскія злоты — яшчэ ў чатыры столкі больш. Як з неба гэта звалілася... І піша Пятрусь Малец, што гэта — пляменніку яго, Данілу, каб вучыўся. «Сыну брата майго Івана, які аддаў жыццё за Савецкую ўладу»,— так і піша — у заказным пісьме... Як яно пойдзе цяпер сястры пры грошах?.. На добры лад, дык трэба б хоць паўморга[1] зямлі абзадачыць або каня якога, нарэшце, купіць. Ды што ты зробіш, калі дзевер загадвае хлопца вучыць?..

Сама Мальчыха, дык тая проста аслупянела ад шчасця. Учора, як прынеслі з пошты пісьмо і павестку, загаварыла ўся вёска. І «з таго мэнту», як кажа Зося, думкі ў яе галаве блытаюцца адна за адну, а іх раз-поразу прадзімае вялікая радасць. Грошай раптам будзе столькі, што і ў галаву не тоўпіцца.

Страшна было б адной і ісці па іх. Кастусь, дзякуй яму, ідзе. Паслухаў. Ён то, нябось, разбярэцца ўсюды! Ды і свой сынок таксама. Бачыш, жаба, упёрся — «пайду». Трэба ж яму апрануцца што-небудзь купіць...

Прыпыніўшыся, Зося азіраецца і з усмешкай пытае свайго гаспадара:

— Ідзеш, Даніла?

— Іду, іду,— адказвае Сівы. І вочы яго ажно паблісквають з-пад башлыка.

Данік таксама думае.

Яму ўжо адзінаццаць. Ужо другі год хлопец сядзіць у трэцім класе. Што, хіба ён вучыцца дрэнна? Ды не! Цяпер ужо не толькі ўся школа, а ўся Галынка ведае, што ён, Зосін Данік, вучыцца лепш за ўсіх. Найбольш чытае — і беларускіх, і рускіх, і польскіх кніжак, абы дзе якую дастаў. А вось застаўся ў трэцім класе на другі год. Хто ведае — можа, і яшчэ год будзе сядзець... Такі ўжо заведзены лад у паноў: хто не адходзіць

[1] Паўморга — старая мера плошчы, роўная 0,35 га, у Польшчы і Літве.

у школу да чатырнаццаці год — плаці штраф або адседжвай у каталажцы пры гміне[1]. За ўсё адседжваюць людзі — за падаткі, за штрафы, калі няма чым заплаціць. Дзеду Раману прыйшло ад сына з войска даплатное пісьмо, дык ён і за даплату гэтую прасіўся адседзець. Маме ні штрафу плаціць, ні адседжваць, вядома, не хочацца, дык вось Данік і ходзіць другую зіму ў трэці клас. Ісці ў чацвёрты, у местачковую школу,— і няма за што, і няма ад каго. Трэба ж і маме дапамагаць. Шэсць чужых кароў і сваю Рагулю пасе ён улетку.

А ў школу, у чацвёрты клас, так хочацца!..

Вясной, калі ён скончыў трэці, быў у іх сам «пан кіроўнік» — дырэктар местачковай сямігодкі.

«Пан, зразумела,— звярнуўся ён да іхняга Цабы,— лепшых вучняў накіруе да мяне, у чацвёрты клас, а гэтага, Мальца,— у першую чаргу, абавязкова».

«Пане кіроўніку,— загугніў Цаба,— ён, Данель Малец, вельмі бедны, сірата. Дарэмная гаворка».

«Ну што ж, як не, дык не»,— сказаў кіроўнік.

А тут учора дзядзька Пятрусь прыслаў пісьмо і грошы. Вось табе і «не, дык не»! Абы толькі да вясны дацягнуць, а там, увосені, я табе, пане Цаба, не здрастуй, а ты мне не застуй!

Дзядзька Пятрусь, незнаёмы Даніку брат яго бацькі,— вельмі добры, відаць, і вельмі разумны чалавек. І ён, як калісьці Мікола, гаворыць, што Данікаў тата — герой. Каб паны не забілі яго на вайне ды каб ён жыў, ён быў бы таксама разумны і добры. А каб паноў не было і тут? Што ж, тады не было б і пана Цабы з яго школай і не сядзеў бы ў турме такі разумны, добры, смелы Мікола Кужалевіч... Ды ці адзін хіба Мікола!.. Данік успамінае, як плачуць бабы і дзеці, калі паліцыянты гоняць у пастарунак[2] каго-небудзь з хлопцаў ці мужчын... А ўсё ж спяваюць у Галынцы песні супраць паноў, усё ж чакаюць прыходу таварышаў...

Тут на думку хлопцу ўзыходзіць, што школа ў мястэчку — таксама панская, як і ў Галынцы... «А ці добра, што я пайду туды, што я хачу вучыцца, хоць і па-польску? Што ж я — хачу панам Цабам зрабіцца?.. Ды дзядзька ж піша, каб я вучыўся! — успамінае ён з палёгкай.— У школе буду вучыцца па-польску, а дома — па-свойму. І буду шмат чытаць, буду такі разумны, як тата, як дзядзька Пятрусь, як Мікола!..»

---

[1] Катала́жка — турма, месца зняволення. Гмі́на — цэнтр самай дробнай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі ў Польшчы.

[2] Пастару́нак — паліцэйскі ўчастак.

6

Чацвёрты і пяты класы вучацца ў новым драўляным доме, насупраць якога, цераз плошчу, стаіць пастарунак.

Выхавацелька чацвёртага класа — пані Мар'я, або кіроўнічыха, як называюць яе вучні,— увайшла пасля пераменкі ў клас з вялікім пачкам чырванабокіх яблыкаў.

— Лісты кляновыя прынеслі? — спыталася яна.

— Прынеслі! Во якія! Во! — загаманілі вучні.

— А-ёй, навошта гэтак шмат? Я ж казала па два-тры, не больш.

Пані Мар'я гаворыць па-польску чыста, не так калечана, як пан Цаба.

— Але нічога, дзеці,— кажа яна.— Зробім так: кожная парта атрымае адно яблыка, паложыць некалькі лістоў, а на іх зверху — яблыка. Праўда, на кляновыя лісты яблыкі не падаюць, бо на клёнах яны не растуць, але гэта таксама нічога: гэта вельмі нагадвае восень, яе хараство. Дык пачынаем, дзеці. Не спяшайцеся. І кожны няхай памятае: хто нарысуе лепш,— з'есць яблыка, а хто палянуецца,— будзе есці лісты.

Сказала і засмяялася, а клас — за ёю. Якая яна добрая, вясёлая! Зусім не такая, як муж яе, пан кіроўнік,— нейкі маўклівы і нават страшнаваты. Дзяўчаткі дык тыя гавораць «наша Мар'я», як быццам яны любяць яе больш за хлопцаў. І ўсё падлашчваюцца, усё шчабечуць: «проша пані» ды «проша пані»!..

Як толькі ў класе ўсталявалася цішыня, пані Мар'я села за стол і дастала з шуфляды класны журнал. І вось гартае яго і нешта запісвае.

А Данік, які сядзіць на першай парце, насупраць стала, малюе, а сам усё глядзіць на кіроўнічыху,— то крадком цікне спадылба, а то, калі яна не бачыць гэтага, пазірае адкрыта.

Сёння дваццатае верасня. А Даніку здаецца, што толькі ўчора поп адслужыў ім у царкве малебен на добры пачатак школьнага года. Вучыцца весела, час ідзе хутка. Чаму ж, аднак, сёння яму не рысуецца?

Толькі і глядзеў бы, здаецца, на пані Мар'ю... Чаму? Найбольш, мусіць, за тое, што яна чытала ім пазаўчора.

Пазаўчора яна прынесла на ўрок польскай мовы маленькую кніжку і сказала: «Сёння мы прачытаем апавяданне выдатнага польскага пісьменніка Генрыха Сянкевіча пад назвай «Янка-музыка».

За чатыры гады Данік — нават у пана Цабы, а найбольш дык

сам, з кніжак,— навучыўся ўжо разумець па-польску амаль усё. Зрэшты, чытаючы, пані Мар'я растлумачвала ім паасобныя словы. І ўсё зразумела для іх, хоць у школе амаль адны беларускія дзеці з мястэчка і з навакольных вёсак. Дзеці яўрэйскіх крамнікаў, краўцоў, анучнікаў і кавалёў таксама лепш, чым па-польску, гавораць на беларускай мове. Вучняў-палякаў — зусім няшмат: сынкі і дачушкі «ўжэнднікаў» і паліцэйскіх, сем чалавек на ўвесь вялікі клас.

Усё зразумела Даніку яшчэ і таму, што ў апавяданні, якое чытала ім настаўніца, гаварылася пра такіх жа, як ён, дзяцей вясковай беднаты. Янка-музыка — польскі хлопец-пастушок, таксама сірата, а маці — батрачка, якіх недзе там, у Польшчы, называюць «каморніцамі». Музыка — гэта мянушка Янкі. Для яго ўсё іграла,— і лес, калі ён шуміць і звініць галасамі птушак, і луг, дзе ноччу кумкаюць жабы і крычаць драчы, і вёска, калі яна вясновай ноччу спявае-гамоніць спачатку дзявочымі песнямі, а потым — пераклічкаю пеўняў... Рэха іграла таксама. Ігралі на ветры нават і рагі вялікага сахара́[1], якім малы Янка растрасаў гной на панскім полі.

— Малец, устань!

Данік прахапіўся ад задумы і ўстаў.

— Ты чаму не рысуеш?

— Я рысую.

— Ну дык сядай і рысуй.

Так, рысаваць трэба ўсё ж такі лепш. «Спачатку лёгенька алоўкам, а тады пойдуць фарбы»,— успамінае Сівы словы настаўніцы. Хлопец глядзіць на яблыка, на кляновыя лісты.

Як яны хораша жаўцеюць на іхнім клёне перад хатай! Непрыкметна адчэпліваюцца хвосцікам ад галінкі і асядаюць у бясшумным палёце, лажацца на пясок і на траву. Добра збіраць іх у пучкі,— маме, хлеб пячы,— добра ўглядацца на іх далікатныя жылкі або шалахцець па іх босымі нагамі... А яблыкі!.. Улетку Данік часта спаў у садку каля хаты, пад іхняй адзінай яблыняй белы наліў. З вечара ён доўга не мог заснуць, бо ўсё прыслухоўваўся, як яблыкі ападаюць у мяккую, глыбокую траву, як яны на ляту торкаюць, непакояць лісты і галінкі. Часта ён уставаў з-пад коўдры і, стоячы на каленях, мацаў навокал рукамі ў халоднай расе. Знойдзеш-абмацаеш яблык і ўвап'ешся зубамі ў кіславата-салодкую смакату!..

Той польскі хлопчык Янка-музыка і сам захацеў іграць.

---

[1] Сахо́р — жалезныя вілы для накладвання гною.

Змайстраваў сабе скрыпку з гонціны, начапіў драцяныя струны. Ды яна не хацела іграць так, як тая, што іграла ў карчме або ў панскім двары. І Янка вырашыў украсці сапраўдную скрыпку — у панскага лёкая. Яго злавілі. Нядошлага хлопчыка-сірату панскі суд у гміне прысудзіў да пакарання розгамі. Біў музыку гмінны вартаўнік, дурнаваты Стах, такі самы, відаць, як той Васіль, што трымаў калісьці Даніка, пакуль Палуянаў Павел ударыў яго кіем па галаве.

Пані Мар'я нешта ўсё піша ў журнале. Доўгія чорныя вейкі яе зусім прыкрылі вочы. Яна не бачыць Даніка, і вось ён зноў глядзіць на настаўніцу.

Янка-музыка крычаў: «Ма-ту-ля!» І пані Мар'я, чытаючы, неяк дзіўна вымаўляла гэтае слова. Тройчы. За першым разам яна сказала яго, потым спынілася і, заплюшчыўшы вочы, устрасянула галавой. А ўжо за трэцім разам у вачах яе паказаліся слёзы... Так, ён убачыў гэта, бо ён сядзіць якраз перад сталом...

Доўгія чорныя вейкі настаўніцы нечакана прыпадымаюцца. Вялікія карыя вочы яе глядзяць у шэрыя, ужо спалоханыя, вочы Даніка.

— Малец!

Сівы ўстае і чырванее. Ужо не толькі яна, а ўвесь клас — ён адчувае гэта — глядзіць на яго.

— Што ты зрабіў, пакажы!

Данік падае настаўніцы сшытак.

— Ну, вядома. Усе ўжо малююць, а Малец... Я пажартавала, што гультаі будуць есці лісты,— іх мы, магчыма, і на калені паставім. Як табе гэта падабаецца? Трэба рабіць, а ты сядзіш ды думаеш пра нябесныя мігдалы[1]...

Пад смех усяго класа Данік садзіцца і пачынае маляваць. Ён кладзе, як і трэба, спачатку светла-жоўтую фарбу, дадаўшы да яе крышку зялёнай... Ды вось не клеіцца штосьці, не так выходзіць, як хочацца... Данікаў сусед па парце — Санька Сурновіч, хлопец з мястэчка. Яны ўжо трохі пасябравалі. У Санькі выходзіць зусім інакш. Бачыш, як захапіўся,— і галаву схіліў, і шчаку падпёр языком...

— Добжэ, Сурновіч, добжэ,— гаворыць пані Мар'я. Яна ўжо стаіць каля Санькі; схілілася над ім, успёрлася рукой на парту.— Ты толькі, Сурновіч, лягчэй, не так рэзка. І не спяшайся. Дай мне пэндзаль. Падсунься трошкі.

---

[1] Мігда́л — міндаль. Думаць пра нябесныя мігдалы — марыць пра нешта недасяжнае.

Яна падсела да Санькі і ўжо малюе сама.

— Вось так, вось так,— прыгаворвае.— Што ж, прыйдзе час, наш Аляксандр Сурновіч будзе — хто ведае? — можа, Янам Матэйкам...

Усе смяюцца, а Санька шморгае носам і сарамліва апускае галаву.

— Ян Матэйка, дзеці,— гаворыць настаўніца,— гэта быў такі польскі мастак. Слаўны мастак, на ўвесь свет. Ну, а ты што тут робіш, задуманы? Пакажы.

Данік падае ёй свой сшытак, кладучы яго на Санькава месца.

— О, што гэта — аладка з хвосцікам?

Усе смяюцца, а пані Мар'я бярэ ў Даніка яго пэндзлік, набірае чырвонай фарбы і пачынае папраўляць яго няшчаснае яблыка.

Ах, і чаму ж яна не сядзіць побач з ім, а з Санькам?! Данік глядзіць на белую, маленькую руку настаўніцы, потым крадком цікуе на мілы, прыгожы твар яе, абапал якога звісаюць чорныя кучаравыя пасмы коратка, «пад польку», астрыжаных валасоў. І ў душу яго само чамусьці просіцца слова «матуля», пачутае ад яе пазаўчора...

— Вось так, вось так,— прыгаворвае пані Мар'я, малюючы,— і трэба, Малец, не глядзець, не марыць, а рабіць сваё...

Не, ніколі, відаць, яна не палюбіць яго так, як Янку-музыку! І ніколі не сядзе побач з ім, Данікам, і не пахваліць яго так, як Саньку!..

7

За вокнамі — позняя, мокрая восень.

Чацвёрты і пяты класы злучаны ў адзін пакой — на «беларускую гадзіну». Вучні-палякі пайшлі на гэты час дахаты, аднак і без іх у вялікім пакоі двум класам вельмі цесна.

Такіх гадзін бывае толькі дзве на тыдзень, і ў кожным класе іх вядзе пані Мар'я. І яна, і муж яе, пан кіроўнік, вучаць тут ад самага пачатку панскай улады. Дзеці даўно ўжо ведаюць, што яна — палячка. А вось дзе яна навучылася па-беларуску — аб гэтым яшчэ не дазналіся нават і яўрэйскія дзяўчаткі, якія ведаюць усе таямніцы з жыцця местачковых «ужэндзікаў».

Пані Мар'я піша з кніжкі на дошцы.

Спісаўшы ўсю дошку, яна загадвае чацвёртаму класу перапісаць практыкаванне і падкрэсліць назоўнікі адной рыскай, а прыметнікі — дзвюма.

У пятым класе будзе вуснае. Настаўніца бярэ беларускую чытанку «Родны край» і кажа, як заўсёды, па-польску:

— Вядомая беларуская паэтэса Цётка пісала і вершы, і прозу. Цяпер мы пазнаёмімся з яе навелай «Міхаська». Увага.

І пачала чытаць.

І, як заўсёды, калі пані Мар'я чытае па-беларуску, голас яе адразу стаў яшчэ мілейшы. Дзяўчаткі і хлопцы з пятага класа, якія сядзелі па чацвёра-пяцёра на адной парце, заціхлі і загледзеліся на настаўніцу. Цяжка было пісаць і чацвёртаму класу. А найцяжэй, здаецца, Даніку... Ды і навошта яму гэтыя назоўнікі, прыметнікі, пустыя сёлы і незалатаныя венцеры, калі пані Мар'я чытае?..

Перад вачамі Сівага, нібы на яве, разгортваецца роднае жыццё і першая праца — пасьба. Толькі ж не так ужо цёмна і горка было заўсёды, як там у кнізе. У Даніка, хоць ён таксама сірата, слёз было менш, чым радасці. Хлеб сірочы, вядома, нялёгкі, аднак пра яго пакуль што больш думала мама.

Сівы ўспамінае, як яны, галынкаўскія пастухі, збіралі жоўтую лотаць на залітых веснавой вадою паплавах, бегалі па цёпленькіх, празрыстых дажджавых лужынах на траве, гулялі на выгане ў «чыжыка» і ў лапту, хадзілі ўлетку на Нёман... Там яны купаліся на водмелі з вясёлым гоманам, вудзілі печкуроў, падпускаючы ім каламуты. Вада ў Нёмане, нават і каля берага, на мелізне, не ідзе, здаецца, а бяжыць, і каламута сыходзіць хутка: як ты ні калупай дно пальцамі ног — зноў відаць светлы, цвёрды пясочак... Увосень цвітуць на ўзлеску за ракою верасы, залітыя ласкавым сонцам. Пад босымі нагамі шапахціць залатое лісце, суха патрэскваюць сучкі на мяккай аўчыне імху, кропелькамі крыві стракацяць у бруснічніку кіслыя ягадкі. Як жа добра тады гайдацца на маладых, гнуткіх бярозках і перагуквацца, ловячы звонкае рэха. Як добра рэзаць вецце і вязаць лазою венікі — хто больш!.. А ў полі пастухі палілі бульбоўнік і пырнік і, калі асядала магутнае, шыпучае полымя, пяклі ў прыску салодкую духавітую бульбу. Ну, хіба ж тады было да слёз!..

А ў Міхаські — таго, што ў кнізе,— былі, як быццам, адны толькі слёзы. І восень такая, і ўсё жыццё.

Міхась быў рабы, нядошлы, і ніхто яго чамусьці не любіў. Не, Даніка ў Галынцы не любілі толькі Палуянавы хлопцы. І здзекаваліся яны з яго нядоўга, пакуль ён не «ўвабраўся ў сілачку», як той хлапчына, пра якога Даніку чытаў калісьці сябар яго — Мікола Кужалевіч. Зачапі толькі Сівага — ён дасць і з правай,

а калі мала, дык ён і з «манькі» дадасць!.. А той Міхась вечна збоку сядзеў, наводшыбе, і хлопцы — хто зараза — часта крыўдзілі яго.

Пані Мар'я чытае пра восень і дождж... Нехта падстрэліў недзе жорава, і, абяссілены, ён асядаў на лузе. Пастухі пачалі яго з крыкам лавіць, а ён — не давацца. Падумаў на Міхаську, што гэта купіна, і стукнуўся ў яго грудзьмі. Міхась затуліў яго халатам. А сябрукі, адбіраючы жорава, затузалі хлопца так, што ён самлеў. Хлопцы спалохаліся, адхаялі яго, завялі дахаты і жорава яму аддалі. Так яны і заселі ў запеку ў мачыхі,— галадалі, хварэлі і пацяшалі адзін аднаго...

— Малец, чаму ты не пішаш?

— Я пішу,— схамянуўся Данік. Ён схіліўся над сшыткам, а пані Мар'я паківала галавой, памаўчала трохі і зноў чытае.

Да вясны жораў паправіўся і зажыў у хаце царом над курамі. Міхась раставаў, як той снег за акном. Аднойчы напрадвесні мачыха сядзела за кроснамі, а ён азваўся з запека: «Мама!..» Упершыню пачула баба такое слова ад пасынка. І толькі спалохалася — смерць!.. «Мама, мамачка, жорава дай!..»

Чаму на гэтых словах пані Мар'я спыняецца? Нават, здаецца, з прыплачам у голасе, як у той дзень, калі яна чытала ім пра Янку-музыку... Чаму і ў Сівага таксама слёзы закружыліся ў вачах?..

Жораў ішоў за трунОй Міхася, а потым, калі засыпалі магілу, узняўся і паляцеў. А на зямлі застаўся толькі сумны крык яго, і дождж, і слёзы...

— Ну, а цяпер пакажы мне, Малец, што ты там напісаў?

Данік устрапянуўся і, зачырванеўшыся, паднёс настаўніцы разгорнуты сшытак.

— Вядома ж, і палавіны нават не зроблена,— сказала пані Мар'я.— Ну, хлопча, няма з табой ніякай рады. Застанешся ты сёння пасля заняткаў. На каленях трохі пастаіш. Бо трэба пісаць, а не думаць і вечна глядзець...

І вось чацвёрты клас пайшоў дахаты, а Данік стаіць на каленях. За сцяной, у другім пакоі, пані Мар'я вядзе ў пятым класе арыфметыку, замяняючы настаўніка Дулембу. Вучні нешта, мусіць, рашаюць, і голасу кіроўнічыхі не чуваць. Можа, сядзіць над класным журналам. І ўжо не плача, відаць, ні над Янкам-музыкам, ні над Міхаськам...

Сівы сядзіць на пятках, калупае мох у пазе сасновай сцяны і злосна, да слёз злосна думае пра настаўніцу.

Яшчэ толькі ўчора яна здавалася яму не такой, як усе іншыя настаўнікі, не такой, як быў пан Цаба. «Мілая пані Мар'я...» — крывіць сам сябе Данік. Ён думаў так неаднойчы, калі ішоў дахаты або ўпотай глядзеў на яе цераз парту і стол... Эх, дурань! Ён думаў нават, чаму яна — такая добрая, разумная, прыгожая,— чаму яна не мама яго, чаму ён не можа прытуліцца да яе, падставіць сваю сівую, астрыжаную галаву пад яе цёплую, маленькую руку... У кіроўнічыхі двое дзяцей: дзяўчынка Вандзя вучыцца ў другім класе, а хлопчык Адась яшчэ зусім малы. Данік бачыў аднойчы, як пані Мар'я вяла іх за рукі па дарожцы вакол царквы. А ён, дурань, глядзеў з-за дрэва, слухаў іх смех і гутарку і... зайздросціў. Думаў, якая яна добрая, прыгожая, якія яны шчаслівыя з такою мамай — гэтыя Вандзя і Адась!.. Ах, які дурань! Як дрэнна думаў ён тады пра сваю маму! Яна, бачыш, і ў школу не правяла яго ні разу, і не пахадзіла вось так, і не спытала ніколі, ці не цяжка яму і пра што ён чытае... Усё завіхаецца вечна, усё маўчыць... Ну, дык вось табе, Сівы, і «мілая пані Мар'я»!..

Што гэта — нехта галосіць? Так, галосіць!

Данік устаў і падышоў да акна. Працёр запацелую шыбу: за гразкай плошчай — цагляны дом пастарунка. На ганку стаіць паліцыянт. І нікога навокал няма, толькі шэрае сумнае неба і гразь...

— А сы-ынок мой, а род-нень-кі!..— зноў пачулася галашэнне.

Хто ж гэта?.. Данік працёр запацелую шыбу да самага нізу і ўбачыў — на тратуары, трохі правей ад акна, стаяла нейкая цётка.

— Ціха, Ганна, нічога ты не паможаш,— пачуўся голас мужчыны. Яго — не відаць: мусіць, за ганкам стаіць. А цётка не хоча заціхнуць.

— А дзе ж той Бог, а дзе тыя до-брыя людзі?.. А за што ж вы яго катуеце-е?!

— Ціха, дурніца! Ну вось, дачакалася!..

З ганка пастарунка сышоў паліцыянт і ўжо ідзе сюды, абыходзячы лужыны... Данік не вытрымаў: узлез з каленьмі на акно, адчыніў фортачку і задрыжаў — не то ад холаду, не то ад голасу жанчыны.

— Няхай б'юць! — ужо не плакала, а крычала яна.— Няхай катуюць і мяне! Няхай!..

Дзядзька паказаўся з-за ганка і шмыгануў перад акном па мокрых, гразкіх дошках тратуара.

— Стуй! Чэкай, хаме! — крычыць паліцыянт і сам ужо бяжыць сюды па гразі.

А цётка не ўцякае... У нейкім шэрым бурносе[1], у лапцях, у хустцы-канаплянцы... і не ўцякае!..

Данік прыўстаў і ўсадзіў у фортачку твар.

— Ідзі, ідзі! — гаворыць цётка.— Ідзі, напіся, крук[2], і маёй крыві! Бог мілы дасць — захлынешся!.. Ах, Божа мой!..

Данік убачыў толькі, як ён, паліцыянт, замахнуўся... Тады, заплюшчыўшыся ад жаху, малы закрычаў. Толькі адно, толькі самае першае слова:

— Мам-ма!..

І тут яго схапілі пад пахі нечыя дужыя рукі, знялі-сцягнулі з падаконніка на падлогу.

Данік апрытомнеў, убачыў, што гэта яна — кіроўнічыха. Яна стукнула фортачкай, зашчапіла яе, стала спіной да акна, засланіла сабою ўсё... А ён памкнуўся наперад, хацеў ёй крыкнуць нешта такое, пасля чаго яна назаўсёды перастала для яго быць настаўніцай, а ён — яе вучнем... Ды вось пані Мар'я закрыла абедзвюма твар, і плечы яе задрыжалі. Данік адступіўся. Крыку за вокнамі ўжо не чуваць... І цішыня пустога класа, і гэтыя малыя белыя рукі, што ўпершыню закрылі мілы калісьці твар настаўніцы, і плечы яе, што дрыжаць,— усё гэтае нібы вярнула яго зноў сюды, на гэтую падлогу перад партамі... Данік спалохаўся, абмяк, адышоўся на сваё месца і стаў на калені.

— Што ты робіш, дзіця маё! Што ты крычыш!

Яна ўжо стаяла за яго спіной. А ён не хацеў нават азірнуцца. «Ідзі ты к чорту! Разам з усімі вамі — к чорту!..» — гаварыў ён без слоў, усімі сіламі сваёй уражанай, як быццам ужо не дзіцячай душы. Але слёзы, гарачыя слёзы нянавісці і жалю самі каціліся з яго вачэй...

— Устань!

Данік унурыў галаву яшчэ ніжэй.

— Устань, Малец, кажу табе!

Яна ўжо гаворыць без слёз. І ён ужо не плача. Слёзы самі паўзуць па шчоках Сівага, а ён ужо калупае пальцамі сухі, шорсткі мох у пазе, а потым нібы адрывае руку ад сцяны і пальцы самі сціскаюцца ў кулак.

---

[1] Бурнос — від жаночага паліто.

[2] Крук — крумкач.

— Устань, Данік! — Яна назвала яго так упершыню.— Ну, я прашу цябе — устань...

Данік устаў. Ён не глядзіць на яе, бо ўжо не можа ўзняць вачэй. Не можа і не хоча. І вось да твару яго дакранаецца цёплая далонь. Пальцы спаўзаюць па шчацэ да падбародка і хочуць знізу прыўзняць хлопцаў твар.

— Не трэба, Данік, злаваць на мяне...

Ды ён не хоча слухаць, не хоча і гэтай рукі. Матнуўшы галавой, ён вызваляе свой падбародак з яе цёплых пальцаў.

— Ну што ж, ідзі дахаты. Толькі ціха. Дай я цябе праваду цераз гэты пакой.

Пяты клас — чуваць Даніку — ужо шуміць за сцяною. Ісці тудою — сапраўды не варта. Данік бярэ з парты торбу і шапку, ідзе следам за кіроўнічыхай. Цераз настаўніцкі пакой яна выпускае яго на ганак. Хлопец не кажа нават таго «до відзэння», якое павінен сказаць. Не можа вымавіць. Ды і не хоча. Спыніўшыся на нейкі момант, ён глядзіць цераз гразкую плошчу туды, дзе на ганку цаглянага дома зноў стаіць той — ненавісны, жахлівы — у цёмна-сінім шынялі...

8

Неяк увечары, дома, калі маці наліла яму паабедаць з дарогі, Данік, нават не сеўшы за стол, сказаў:

— Дай мне адну залатоўку.

— Вось як! — здзівілася мама.— Навошта?

— Трэба.

Назаўтра, у школе, як толькі адзвінеў на вялікую перамену званок і пані Мар'я выйшла з класа, Санька Сурновіч, якога ўжо называлі Матэйкам, ускочыў на парту і закрычаў:

— Увага, увага! Сёння Малец частуе! Рыхтуйцеся, хто галодны!..

— [redacted] галодны! А я галаднейшы! Давай, Данік! Чым частуеш? — закрычалі хлопцы.

Данік сядзеў за партай і толькі ўсміхаўся.

— Чым я цябе пачастую? Свежым снегам? Што ён выдумаў!

І Сівы штурхануў свайго сябра, Саньку Сурновіча, пад бок: маўчы!..

— Эй, снеданне нясуць! Нех жые![1]

З пятага класа — адтуль быў выхад на двор — увайшлі дзя-

[1] Няхай жыве!

журныя. Рыжы і кучаравы Абраша Цымес, сын каваля Ярухіма, надзьмуўшыся, нёс перад сабою бачок з гарачай кавай. За ім ішла, несучы два накрытыя сурвэткамі кошыкі, Аня Нупрэвіч, па мянушцы Каза, бойкая, крыклівая дзяўчынка з рубцом-разрэзам на верхняй губе.

— Г-гоп! — паставіў на стол бачок Абраша Цымес.

— Чаго напалі? — закрычала Каза на дзяцей.— Не ўсе адразу!..

У школе быў нядаўна заведзены такі парадак, што дзецям выдавалася «бясплатнае падмацаванне». Кубак кавы і лустачка хлеба — заўсёды адно. Дзеці «ўжэнднікаў» і паліцэйскіх падыходзілі да гэтай справы «з гонарам» — бралі толькі каву і запівалі ёю свае, дамашнія, бутэрброды. Іх пераймалі ў гэтым сынкі і дачушкі багатых яўрэяў. Іншыя дзеці елі звычайна і сваё, і школьнае. Шмат было і такіх, для каго гэты кубак кавы і лустачка хлеба былі адзіным падмацаваннем. З такіх звычайна кпілі панскія і купецкія дзеці.

Пра гэтыя іх кепікі найбольш балюча і злосна думаў Данік Малец. Ён разумеў ужо і чуў ад старэйшых, што «падмацаванне» гэтае — нікчэмныя крошкі ад тых шматлікіх падаткаў, якія паны здзіраюць з працоўных,— крошкі, кінутыя «на адчэпнае»...

— Ну, Абраша, ты — свой чалавек! Поўны, брат, налівай! Абраша любіў гэтую справу. З чарпаком у левай руцэ, з лістом паперы ў правай (ён быў ляўша), вясёлы рыжы Цымес чытаў па спіску прозвішчы:

— Бурак Люба!

— Ёсць!

— На, палучай на чай,— і наліваў ёй чарпаком у падстаўлены кубак.

— Ян Цівунок!

— Ёсць!

— На, палучай на чай. Онэфатэр Эля! Стэфан Чачотка!..

— Ёсць! Ёсць! — адказвалі выкліканыя. Атрымаўшы «на чай», яны падыходзілі да Казы, якая выдавала хлеб.

Як толькі ўсе расселіся на партах і пачалі жаваць ды сёрбаць, Санька Сурновіч зноў закрычаў:

— Увага!

Тады Данік аберуч дастаў з-пад парты і ўзняў над галавою вялікую вязку нанізаных на шпагат абаранкаў. Яны, здаецца, ажно засвяцілі! Вялікія, салодкія, па пяць грошаў!..

— Ура! Нех жые! — закрычалі дзеці.

— Спісак давай! Чытай, Матэйка, па нашаму спіску! — скамандаваў Данік.

Санька стаў за сталом, дастаў з кішэні складзены лісток са сшытка і пачаў чытаць:

— Янка Цівунок! Біруля Ніна! Хана Партной!..

Для тых, каго ён выклікаў, Данік здымаў са шпагата вялікі, яшчэ духмяны абаранак.

І спіс, і абаранкі закончыліся разам.

— Вунь які! Ты, брат, давай усім!

— Усім не магу! Не хапіла!

І вось тады Чэсік Бэндзіньскі, сын каменданта пастарунка, усхапіўся са сваёй парты і, яшчэ не глынуўшы мамусінай булкі з маслам і сырам, закрычаў:

— Я ведаю! Ведаю ўсё!

— Што ты ведаеш? Што? — падышоў да яго Данік.

— Ну але, што ты ведаеш? — падышоў да яго і Санька.

— Усё ведаю! І скажу!

— Што ты скажаш? Каму?

— Пані Мар'і, каму ж!

— Эх ты, лупаты!

— А ты хамула! Мала вас яшчэ наглушылі!..

— Матэйка, Сівы,— па мордзе яму!..

Хлопцы не заўважылі, як з настаўніцкага пакоя ўвайшла ў клас і апынулася ў самым кірмашы іх выхавацелька. Яны пачулі толькі яе голас:

— Ціха! Што тут у вас! Я кажу — ці-ха!

Крычала яна не адна,— разам з ёю ўвайшоў пан Дулемба, якога хлопцы з пятага класа празвалі Павуком.

— Будзе ціха, халера, ці не?! — крычаў ён, натапырыўшы жоўтыя вусікі.

— Пан дазволіць, пане Каролю, я разбяруся сама,— сказала яму пані Мар'я.— Дзе дзяжурныя? Што гэта ў вас за парадак?

Абраша Цымес і Каза, абое з недаедзенымі абаранкамі і з кубкамі ў руках, толькі хацелі пачаць апраўдвацца, але Чэсік Бэндзіньскі перабіў іх. Ён падышоў да настаўніцы бліжэй і сказаў:

— Я ўсё ведаю! Гэта — камуна!

— Якая камуна? Што ты пляцеш?

— Я не пляту. Я, проша пані, усё адразу разгадаў. Гэты вось,

Малец,— ён тыцнуў рукой у грудзі Даніку,— падвучыў іх сабраць грошы...

— Няпраўда,— перабіў яго Санька.— Мы не падвучвалі, мы грошай не збіралі...

— Сціхні ты! — крыкнуў Чэсік. Ён хацеў яшчэ нешта крычаць, але настаўніца спыніла яго і звярнулася да Даніка:

— Малец, ты купіў абаранкі?

— Я.

— А дзе ты ўзяў гэтулькі грошай?

— Мама дала.

— А навошта ты гэта зрабіў?

— Пані Мар'я,— умяшаўся Дулемба.— Я думаю, што ён маніць. Ты, дурань, гавары!..

Кіроўнічыха пачырванела і нейкі момант глядзела на Павука.

— Пане Каролю,— сказала цвёрда, з прыціскам,— я прасіла ўжо даць мне святы спакой. Гэта мой клас, і я сама разбяруся... Малец, навошта ты гэта зрабіў?

Данік глядзеў і не моргаў.

— У мяне сёння дзень нараджэння.

— Няпраўда! Ён маніць! — закрычаў Бэндзінські.

— А ты адкуль гэта ведаеш, Чэсь? — павярнулася да яго пані Мар'я.— Як можна так гаварыць пра калегу?

— Бо ён не ўсім па абаранку даў, а толькі па нейкім спіску. Вось па гэтаму — у Сурновіча!

Дурны Санька! Ён не схаваў у кішэню, а яшчэ ўсё трымаў у руцэ той лісток са сшытка. Настаўніца ўзяла лісток і пачала вадзіць па ім вачыма.

— На больш у мяне грошай не было,— гаварыў Данік.— Каб мама больш дала, дык я...

Пані Мар'я ўзняла позірк над спіскам і паглядзела хлопцу ў вочы. Доўга так, праніклівa. Аднак ён, па-ранейшаму, нават не моргаў.

— Так, Малец,— сказала нарэшце настаўніца.— Ты ў нас заўсёды нешта прыдумаеш. Больш мне гэтага не рабі. Нават і ў дзень нараджэння. Ты разумееш?

— Разумею, проша пані. Я больш так не буду.

— І добра. Цяпер, дзеці, канчайце хутка снеданне. Засталося на гэта,— яна зірнула на ручны гадзіннік,— чатыры хвіліны. Хадзем, пане Каролю, справа скончана. Дзеці — заўсёды дзеці.

9

У лютым, калі зіма пачынае прыхворваць адлігамі, якія з'ядаюць снег, калі пеўні пяюць на ўсё горла, думаючы, што вось ужо і вясна,— кіроўнічыха цяжка захварэла. Яе павезлі нават у павятовую бальніцу, а праз два тыдні прывезлі назад, і пані Мар'я ляжала дома.

Вучні сумавалі па ёй, а найбольш, здаецца, Данік. Роднай мовы цяпер — ні гадзінкі, і выхавацелька ў іх новая — худая, крыклівая панна Рузя, якая вучыць і нецікава, і нудна. Адзнакі запісвае ў тоўсты блакнот, які хавае ў чорную сумачку. З усіх пяці адзнак яна найбольш любіць «тры з мінусам» і за ўсё-ўсякае лаецца. Ад яе Данік упершыню пачуў чатыры новыя польскія словы — матолак, дрань і «божы конь»[1].

Панна Рузя часцей за ўсё стаіць каля белай кафлянай грубкі, залажыўшы назад сухія бяскроўныя рукі з пярсцёнкамі. Грэецца.

Аднойчы, на рысаванні, яна стаяла так, а потым пачала:

— І не брыдка вам, драні? Ваша ранейшая настаўніца колькі ўжо часу хварэе, а вы?.. Хоць бы разочак схадзілі адведаць! Ганьба!..

На пераменцы клас загаманіў аб гэтым. Найбольш крычала Каза,— што яна, калі так, павядзе ўсіх сама. І пасля заняткаў дзеці пайшлі. Доўгай чародкай шлёпалі яны па мокрым снезе лапцямі, ботамі, чаравікамі, кідаліся снежкамі, крычалі. Уся вуліца, здаецца, ведала ўжо, куды яны ідуць.

— Не бойцеся,— гаварыла Каза.— Пана кіроўніка цяпер дома няма. Ён яшчэ вучыць у сёмым. У іх цяпер фізіка.

Дзядзька спаткаў іх у сенях каля парога, прымусіў яшчэ на двары паабціраць венікам ногі, а потым ужо загадаў:

— Ціхенька, хораша трэба, без шуму. Пані хворая. Ну, чаго ж вы? Стукайцеся ў дзверы і ўсё. Баіцеся? Эх, вы!..

Нават Каза і тая хавалася за другіх. І ўсе пачалі на Даніка:

— Ты, Малец, ты ідзі!

— Каторы гэта? Ён? — спытаўся дзядзька.— Ну, новыя боты, чаго ж ты,— валяй! А вы — за ім.

Дзядзька ўзяў Даніка за рукаў, падвёў да дзвярэй другой, «тыльнай» палавіны хаты і пастукаў у дзверы.

— Прашу! — адказаў яму знаёмы дзецям і так даўно не чуты імі голас.

---

[1] Прыдурак, прахвост і асёл.

Сівы шмаргануў носам і рашуча ўзяўся за клямку. Дзеці шыбанулі хто ў кут, а хто адразу на двор, і Данік апынуўся за парогам адзін.

— А, Малец, гэта ты! — пачуўся голас ад акна.— Прыйшоў адведаць, хлопчык, сваю настаўніцу? Як гэта хораша! Ды ідзі ж ты сюды, павітаемся! Ну?..

І пані Мар'я працягнула да яго рукі. Данік ішоў туды, як заварожаны. Яна ляжала галавою да акна, завешанага фіранкай, па шыю схаваўшыся пад беленькай коўдрай. Чорныя, кучаравыя валасы яе «полькі» растрэсліся на падушцы, а чырвоныя, нібы прыпухлыя губы ўсміхаліся. Калі Данік зусім падышоў, пад далонямі пані Мар'і загарэліся яго шчокі і вушы, а на лбе — зусім нечакана — горача цмокнулі пацалункам губы настаўніцы.

— Харошы мой!.. І чаго ж ты так засаромеўся? Ну, сядзь. Вазьмі вунь крэсла, каля стала.

Данік узяў тое крэсла, паднёс яго да ложка і сеў на краёчку. І гэтак няёмка яму!.. Боты — і выцер жа іх, здаецца! — усё ж такі наслядзілі на чыстай чырвонай падлозе.

— Ну, раскажы мне, Данік, як ты цяпер вучышся? За што ты двойку атрымаў?

— Не двойку,— адказаў Сівы.— Тры з мінусам.

— Ха, ха, ха! Ах ты, мой жулік! Хіба ж гэта не тое самае? Ды яшчэ для цябе,— для выдатніка. Чаму ты панну Рузю не слухаеш?

— Яна... Яна толькі крычыць...

— І трэба крычаць на вас. Што, можа, не? Не можна не любіць настаўніцу: яна — другая мама.

— Яна... не...

— А я? — пані Мар'я нахмурыла бровы, а ўсё ж усміхаецца.

Данік узняў вочы і зноў апусціў іх — не вытрымаў.

Яна працягнула руку, як тады, калі ён стаяў на каленях, і ўзяла яго цёплымі пальцамі пад падбародак. Глядзіць у вочы і ўжо неяк сумна ўсміхаецца.

— Ты не злуеш на мяне? — спыталася цішэй.— За тое, калі ты крычаў у акно?.. Ах, Данік, Данік! Падрасцеш — зразумееш мяне, успомніш. Бо я разумею вас вельмі добра...

Яна адняла руку ад яго падбародка, памаўчала трохі, а потым усміхнулася зноў.

— Ну, быў у цябе яшчэ раз дзень нараджэння? Не чырванейся. Ты зманіў, я ведаю. Я праверала,— ты нарадзіўся ў ліпені,

а не ў лістападзе. І спісак ваш я не паказала нікому. Хіба, можа, хто-небудзь...

Данік успомніў Павука-Дулембу і Чэсіка. Гэта, мусіць, яна пра іх намякае?..

— Я разумею цябе — ты любіш толькі бедных. І я, Данік, не з багатай сям'і. Вы тут усе не любіце паноў. А я — таксама палячка. І гэта, хлопчык, не адно і тое ж. І ў нас, у Польшчы, усякія людзі ёсць. Ты зразумееш мяне, калі падрасцеш.

Пані Мар'я памаўчала зноў.

— Зірні, вунь там,— паказала яна на этажэрку.— Тую вунь кніжку вазьмі і падай мне. Таўсцейшая, у чырвоным пераплёце. Ну, вось. А цяпер вазьмі вунь там, на століку, ручку і памачы яе ў чарніліцу. Дай мне.

Ён нёс яе, гэтую ручку, асцярожненька, бо здавалася, што чарнільная кропля сарвецца з пяра і капне... Нават і носам баяўся шмаргануць, хоць і трэба было... Ну, аддаў!..

— Дзякуй, Данік.

Пані Мар'я левай рукой трымала перад сабой разгорнутую кнігу, а ў правай — ручку.

— Адгадай,— сказала, зноў нахмурыўшы бровы,— адкуль я ведаю па-беларуску? Не адгадаеш! — усміхнулася здаволена.— Я вучылася ў рускай гімназіі. Яшчэ перад вайной, калі мой бацька працаваў у Расіі настаўнікам. А па-вашаму я навучылася тут. Увечары вучылася сама, а ўдзень вучыла вас. Сяму-таму гэта не падабаецца... Ды нічога... А напішу я тут усё ж такі па-свойму. Ты мне падай прамакатку. Са століка.

Пакуль ён браў прамакатку, а потым стаяў з ёю каля ложка, пані Мар'я напісала нешта ў разгорнутай кнізе, пасля прамакнула напісанае і закрыла кнігу. Ён яшчэ ўсё не ведаў, што гэта і да чаго.

— Вазьмі, Данік. Гэта — табе. Чытаць будзеш дома. І лепш не паказвай нікому. Добра?

Сівы многа чытаў, і ён ужо ведаў, што тут трэба было б зрабіць... Не, не таму, што ведаў, а проста вельмі хацелася схіліцца над яе рукой, хоць дакрануцца да гэтай белай, маленькай рукі губамі. Ды ён жа не рабіў так ніколі, нават маме сваёй... Як жа ты тут асмелішся цяпер?..

— Дзенькуе,— шапнуў ён, апусціўшы вочы.

— Добра, хлопчык. Чытай, вучыся. Ты, Данік, пойдзеш далёка...

Яна памаўчала зноў.

— Ну што ж? — спыталася.— Ты вось, відаць, любіш мяне, вашу кіроўнічыху?.. Не чырваней,— я ведаю, што вы мяне так называеце. Ты вось прыйшоў, і я вельмі рада. Ну, а чаму не прыйшлі ўсе? Чаму ты ўсіх не прывёў?

— Яны ў сенях... І на двары.

— На двары! Ах жулік, і маўчыш?! Пакліч іх!

Данік адчыніў дзверы, выйшаў у сені, паклікаў. І вось яны, чацверакласнікі, пасыпаліся ў хату, як тая бульба з развязанага мяшка: «дзень добры! дзень добры! дзень добры!» — пяць, дзесяць, дваццаць разоў...

— Ах вы, разбойнікі! Ну, чаго ж вы стаялі там? А як павырасталі, а-ёй!..

Дзяўчаты акружылі ложак настаўніцы. Эх, падлізы! Цяпер — дык «проша пані! проша пані!», а адразу?.. Данік апынуўся ў іх чарадзе,— хлопцы стаялі, вядома, далей,— і толькі прыціскаў пад пахай сваю кнігу... Лепш за ўсё — зараз жа схаваць яе ў торбу...

10

Рабенькі Янка Цівунок, якога за кірпаты нос празвалі Лычыкам, стаіць каля стала, спінаю да акна, і, як заведзены, расказвае вызубраны ўрок па гісторыі Польшчы.

Сакавіцкае сонца свеціць Янку ў патыліцу, і Даніку відаць, як вушы Лычыка, нейкія круглыя і адтапыраныя, прасвечваюцца, нібы яны з ружовай паперы.

—...Калі туркі напалі на Аўстрыю,— гаворыць Янка,— аўстрыйскі цэсаж[1] папрасіў польскага круля[2] Яна Трэцяга Сабескага: «Прыйдзі і выратуй нашу Аўстрыю». Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня 1683 года пад Венай, сталіцай Аўстрыі...

— Досць! Досць, матолак![3] — перабівае яго панна Рузя. Яна не стаіць каля печы, а ходзіць па класе, залажыўшы назад рукі.— Што я казала табе? Не тарахці, як папугай, а гавары сваімі словамі. Ну!

— Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня...

— Матка боская! — зноў спыняе яго панна Рузя.— Ну, са-

---

[1] Цэсаж — імператар.

[2] Круль — кароль.

[3] Годзе! Годзе, прыдурак.

браў, ну, прыйшоў, ну, разбіў!.. Конь ты божы! Ды гавары ты, нарэшце, сваімі словамі!

Янка маўчыць, толькі вушы яго ружавеюць яшчэ больш. Запалку, здаецца, падсунь — успыхне.

— Далей! — загадвае яму панна Рузя.— Расказвай, ці спадабалася гэта аўстрыйскаму цэсажу?

— Аўстрыйскаму цэсажу гэта не спадабалася,— гаворыць Янка ўжо «сваімі словамі». Потым раптам хлопец збіваецца з польскай на беларускую мову: — і тады ён... Тады...

— Досць! — зноў перабівае яго настаўніца.— «І тады ён... Тады...» — крывіць яна.— Што за «тады» і што за «ён»? Што ён зрабіў, сустракаючы Яна Сабескага, і што зрабіў Ян Сабескі? Па-польску гавары!

Янка маўчыць. Ён апусціў галаву і, здаецца, занараўіўся зусім. Ну, хоць бы вочы ўзняў! Тады заўважыў бы, як Данік Малец, стараючыся, каб не прыкмеціла настаўніца, паказвае яму, што зрабіў Ян Сабескі. Раз, другі раз, трэці раз паказаў... І вось, нарэшце, Лычык цікнуў на клас спадылба і здагадаўся.

— Тады круль Ян Сабескі,— пачаў ён,— падкруціў свой вус...

Клас грымнуў смехам.

— Ціха, драні! — старалася перакрычаць усіх панна Рузя. А потым, калі вучні сціхлі, яна, паглядзеўшы на Янку, сказала: — Сядай, матолак! Не буду я тут з табою надрываць свае лёгкія. Хто адкажа?

Узнялося некалькі рук. Асабліва — адна, з другой парты, старалася дастаць найдалей,— ледзь не да самага твару настаўніцы.

— Бэндзіньскі,— сказала панна Рузя.

Чэсік апусціў сваю доўгую руку, устаў і бойка загаварыў:

— Калі наш храбры круль Ян Трэці Сабескі разбіў туркаў пад Венай, ён уязджаў у Вену на чале сваіх непераможных гусараў. Аўстрыйскаму цэсажу не спадабалася, што гэта не ён, а наш круль Ян Трэці Сабескі перамог туркаў, і ён не хацеў зняць капялюш перад нашым крулем. Ян Трэці Сабескі падняў руку, каб падкруціць свой вус, а аўстрыяк падумаў, што ён падносіць руку да капелюша, і тады ўжо ён схапіўся за свой капялюш. А потым...

— Старчы[1], Бэндзіньскі, сядай! — усміхнулася настаўніца.

---

[1] Хопіць.

Яна падсела да стала і выняла з чорнай сумачкі свой тоўсты блакнот. Нават і не прыўстаючы, з першай парты Данік бачыў, як яна адгарнула старонку на літару Б і напісала вялікае пяць. Пасля адгарнула старонку на літару Ц, падумала трохі і паставіла, таксама вялікае, мінус тры.

— Ну, хто далей? — спыталася, гледзячы на клас.

Ды тут у дзверы з настаўніцкай нехта пастукаў і спытаўся:

— Можна?

Клас падхапіўся і не застыў, як звычайна, у маўклівым прывітанні, а загудзеў на трыццаць шэсць галасоў.

«А-а-а! О-о-о!» — чуваць было ў гэтым нястрымным гуле дзіцячай радасці.

— Ціша! — перакрычала іх панна Рузя.— Сядайце! Дзень добры, пані Анджэеўска! Прашу прайсці далей.

Пані Мар'я — у цёплым паліто і футравай шапачцы — стаяла каля дзвярэй і ўсміхалася. Такая бледная яшчэ, з пазападаўшымі вачыма...

— Я — толькі зірну на іх разочак. Можна, панна Рузя?

І вось, выйшаўшы ад дзвярэй за стол, дзе так прывыклі бачыць яе чацверакласнікі, пані Мар'я памаўчала, апусціўшы вочы, а потым паглядзела на клас і сумна ўсміхнулася.

— Дзеці,— сказала яна, і голас яе задрыжаў.— Мілыя дзеці, я вельмі рада, што вы яшчэ ўсе памятаеце мяне. Я так хацела б адказаць вам сэрцам за сэрца... Ужо цяпер, адразу, але... Ну што ж, мне не ўдасца прыйсці ў школу, відаць, да самай вясны...

Клас ахнуў зноў, і зноў панна Рузя перакрычала яго, супакоіла.

— Я пацяшаю сябе тым...— пачала пані Мар'я, але голас яе зноў задрыжаў.— Ды што там пацяшацца: у маі ўбачымся зноў.— Яна ўсміхнулася.— Жадаю вам поспехаў, дзеці! Будзьце здаровы!

Кіроўнічыха неяк вельмі ж павольна выйшла з класа.

Панна Рузя пайшла праводзіць яе на вуліцу. А дзеці кінуліся да акон. Не ведаючы, што зрабіць і што сказаць, каб пані Мар'я зразумела іх, яны крычалі ў вокны і махалі рукамі.

А Данік, дык ён узлез з каленьмі на падаконнік і — як у той незабыўны дзень, калі на тратуары перад школай галасіла цётка,— узяўся рукой за раму фортачкі. Вось-вось, здаецца, крыкне. Але крычаць ён не мог...

Пані Мар'я ўзышла на прыгорачак перад школай, азірнулася, памахала рукой і пайшла. На сярэдзіне плошчы азірнулася зноў,

зноў памахала. Данік уздрыгнуў — ледзь прыкметна і для самога сябе. Хлопцу здалося, што памахала яна толькі яму, апошні раз і — назаўсёды...

І раптам вочы Сівага пацяплелі ад слёз. Ды не, ён не заплача цяпер. Нягледзячы нават на тое, што ён — другі раз пасля арышту Міколы Кужалевіча — зноў адчуў, зноў зразумеў, як гэта цяжка, калі ты застаешся... Ну, не адзін... не сірата... А ўсё ж, як гэта цяжка і горка!..

11

У панскім садзе і старым, запушчаным парку заліваліся салаўі. Яшчэ, відаць, не снедаўшы і не сціхаючы ад самага змяркання. Сонца ўзышло, але праменні яго асвятлялі пакуль што толькі верхавіны ліп, у лісці якіх кахкалі галкі.

З белых зашклёных дзвярэй драўлянага дома на высокім каменным падмурку выйшаў заспаны пан Вільчыцкі.

— Чаго цябе бура прыгнала так рана? — незадаволена спытаўся ён у мужыка, які стаяў перад ганкам.

Марка Палуян, галынкаўскі солтыс, спачатку зняў шапку і прывітаўся:

— Дзень добры, паночку. Вельмі пшэпрашам, што я парушыў спакойсцвіе вашага сну. Я думаў пачакаць, ды ваша пакаёвачка...

Воддаль, пераходзячы ім дарогу, з-пад аборы[1] на пашу ішоў панскі статак.

— А толькі ж пастуха вы, паночку, узялі!.. Ніхто вам, мусіць, не сказаў нічога?

— Кхэ! Брр! Пра каго — пра Мікіту? Ён у мяне пятнаццаць, пане, год пасе.

— Ды не Мікіта! Я пра таго, пра студэнта. Гэта ж у вас нашай Зосі, маёй суседкі, сынок падпаскам наняўся. Бачыце, вунь ідзе.

Яны ўжо стаялі, чакаючы, пакуль каровы пяройдуць дарогу. Злева, дзе канчалася чарада, відаць былі стары і хлапчук — Данік Малец.

— Гэта ж яго, паночку, і са школы выкінулі, як таго чарвяка з мяса. Камуны яму, бачыце, захацелася. Падбухторваў галечу ўсякую, абараначкі ім купляў. Дзядзька ягоны — той, што ў бальшавікоў,— дык спецыяльна на гэта грошы яму прысылаў. А потым яшчэ, паночку, хацеў такі парадак у школе зрабіць, каб

[1] Абора — вялікае памяшканне для жывёлы, кароўнік.

на пераменках толькі па-нашаму гаварылі. А хто слова папольску...

Стары Мікіта зняў сваю кепку,— такую пакамечаную і з дзіркамі, нібы яе пажавала карова,— і прывітаўся... Побач са старым Мікітам, трохі ззаду за ім, стаяў Данік. Таксама босы і з пугай. Палуян глядзеў, глядзеў на яго і не вытрымаў:

— А ты ж гэта чаму, шчанюк, шапку перад панам не скінеш, га?

Данік пастаяў хвілінку, а потым павярнуўся і пайшоў, нават пабег за каровамі.

Пан і солтыс засталіся на скрыжаванні ўдвух.

— А што, паночку, бачылі? — кіўнуў услед Даніку Палуян.— І шапкі скінуць не хоча! Ад зямлі яшчэ не адрос, а ўжо, глядзіце, бальшавік!..

12

Як толькі статак выйшаў за апошнія дрэвы двара і пачаў разбрыдацца па пашы, стары Мікіта спыніўся і палез рукою за пазуху. Дастаўшы з-за пазухі жалейку, ён прылажыў яе да губ, узняў трохі твар насупраць сонцу і зайграў. Над зялёным прасторам, над Данікам, які прысеў перад старым, над статкамі — гэй, далёка! — над палямі паплыла, палілася журботная песня...

Жніўны напеў змяняецца вясельным. Потым чуваць ці то птушыны шчэбет-перасвіст, ці то веснавое бульканне ручаін. Бойка трапечацца гуллівы танец. Зноў журба... Эх, і чаго ж ён толькі не ўмее, дзядуля Мікіта!.. Чаго толькі не можа сказаць яго старая жалейка!..

— Вось і ўсё, Даніла! А ты ж гэта чаго маўчыш?

Данік ляжаў, падпершы шчаку далонню. Ён памаўчаў, паглядзеў на траву і сказаў:

— Шапку чаму не скідаеш... Чулі?

— Гэта той, Палуян? — спытаўся стары.— А што ж, унучак, калі трэба, дык трэба і скінуць.

— А як я не хачу?

— Дзень добры, пане дзедзіц! А я што — хачу, або мне гэта вельмі салодка? А вось здымаю. І рука ўжо самлела за семдзесят год. Такая ўжо наша сірочая доля...

— Ну, а што мне рабіць, калі я не хачу?

— Дык і што ж табе, унучак, з таго? Вось не хацеў, дык і пагналі са школы. З пугі пачаў, пугай і завяршыў. Хіба ж яно табе даспадобы?..

Данік успомніў худы, скарэжаны злосцю твар панны Рузі і голас яе: «Прэч! Натыхмяст прэч зэ школы, драні! І венцэй не пшыходзь!»[1] А ён усё ж такі прыйшоў назаўтра ў школу. Другі раз «прэч» не прыйшлося пачуць. Пан кіроўнік сказаў яму спакайней: «Малец, ты выключаны са школы. Ідзі дадому і падумай, што ты натварыў». А што ён натварыў? Проста ім крыўдна было, што разам з паняй Мар'яй зусім пайшла са школы і родная мова. Ну, урокі — урокамі, а на пераменках яны пастанавілі, што калі хто акажацца хоць слоўцам па-польску,— пяць грошаў штрафу. Ды так і не зарабілі на гэтым ні гроша. Лупаты Чэсік Бэндзіньскі данёс... Пані Мар'я яшчэ ўсё хварэла, і за Даніка не было каму заступіцца. Ні Саньку, ні Цівунка, ні Казу — нікога не выключылі са школы, бо ён, Данік, не выдаў нікога з тых, што змаўляліся. А кіроўнік усё дапытваўся: «Хто цябе навучыў?..» Няма таго, хто навучыў,— ужо трэці год няма. Толькі і голасу ад Міколы, што напіша ў пісьме з турмы да бацькоў: «Прывітанне сябру майму Данілу і маме яго, цётцы Зосі...» Ніхто не навучыў — Сівы сам навучыўся!..

Адвярнуўшы статак ад жыта далей на траву, ён не захацеў вяртацца да старога, а сеў на ўзмежку і дастаў з-за пазухі кнігу. Тую самую. Адну толькі яе і ўзяў сюды з дому. Даўно ўжо ўсё прачытана, сёе-тое нават і перачытана, а ўсё ж... Ён адгарнуў вокладку. На тытульнай старонцы — «Баляслаў Прус. Навелы». А наўскасяк, таксама па-польску, напісана такім знаёмым почыркам:

«Даніку Мальцу, майму светлавокаму хлопчыку, каб дачакаўся светлага жыцця.

М. Анджэеўская

24 лютага 1929 года».

Ужо ніколі, мусіць, яму не ўбачыць яе, не пачуць яе голасу. Мікола прыйдзе,— увосень канчаецца яго тэрмін. Хіба, можа, яшчэ дададуць... А яна, пані Мар'я? Няўжо так і будзе, што застанецца адна толькі думка, адзін успамін і гэтыя словы на кнізе?.. Цяпер яна ўжо, відаць, паправілася, зноў сядзіць за сталом і чытае ці нешта піша ў журнале... А хто ж сядзіць цяпер побач з Санькам на першай парце? Хто глядзіць, не змаргне, як калісьці...

— Чытаеш, Даніла? — пачуўся над хлопцам голас старога. Дзед падышоў неяк неўзаметку, нібы падкраўся.

— А што ты чытаеш?

---

[1] «Прэч! Зараз жа прэч са школы, прахвост! І больш не прыходзь!»

— Так сабе, польская кніга адна.

Стары паківаў галавою:

— Яшчэ ты, брат, не нацешыўся з панскай ласкі? Пакінь!

— Гэта, дзеду, не панская. Гэта ўсё пра такіх, як мы, пра тых, што бедныя, што працуюць... Хочаце, я і вам пачытаю?

Дзед усміхнуўся хітравата:

— Няхай ужо лепей па снеданні. А то нешта пад лыжачкай смокча...

— Вы не бойцеся,— я так буду чытаць, што вы ўсё зразумееце. Добра?

І так хочацца хлопцу, каб і стары даведаўся пра тых, што ў кнізе, пра сапраўдных людзей з той Польшчы, што там вунь — далёка на захадзе! І пра такіх, як пані Мар'я... Не, пра яе, пра гэты надпіс на кнізе ён не скажа і дзеду. Нікому не сказаў і нікому не скажа...

— Дык што, дзеду, пачытаем?

— Хіба, можа, пасля. Нешта мне, брат, зноў захацелася душу сваю пагладзіць.

Стары палез рукой за пазуху.

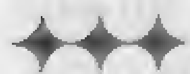
— Тады, дзеду, іграйце адразу вясёлае! Добра?

Дзед Мікіта, трымаючы перад тварам сваю «пісклю», усміхнуўся,— ужо без хітрасці, а неяк крыва.

— З песні, Даніла, слова не выкінеш,— сказаў ён,— а плачучы — рота ніхто не паправіць.

Над лугам загаласіла — той самай жніўнаю песняй — жалейка. Сіратлівая, сумная песня!..

1942—1956

1. Праверце сябе, ці запомнілі вы сюжэт аповесці Янкі Брыля «Сірочы хлеб». Для гэтага падрыхтуйце падрабязны выбарачны пераказ твора па тэмах: «Сяброўства Даніка з вясковым падпольшчыкам Міколам Кужалевічам», «Данік і пані Мар'я».
2. Чаму Данік крыўдаваў, калі Палуянчыкі дражнілі яго жабраком?
3. Чым захапляў галоўнага героя аповесці Мікола Кужалевіч?
4. Якія ўрокі жыцця атрымаў Данік ад вясковага падпольшчыка?
5. За што любілі дзеці сваю «кіроўнічыху»?
6. Якія жыццёвыя ўрокі атрымаў Данік ад польскай настаўніцы пані Мар'і?
7. У якіх учынках хлопчыка і як выявілася навука, атрыманая ім ад Міколы Кужалевіча і пані Мар'і?
8. Чаму Данік пасля таго, як пані Мар'я пакінула школу, зноў (як пасля арышту Міколы Кужалевіча) адчуў, як гэта цяжка і горка, калі ты адзін, як сірата?